

DOI: 10.26565/2220-7929-2021-59-03**УДК 343.613:340.134]:340.15(470+571)****Микита Мар'єнко**

магістр історії, аспірант

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: nikita.marienko77@gmail.com

ORCID: 0000-0003-4299-4165

ДУЕЛЬ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ: ЗАКОНИ ТА ПОКАРАННЯ

На початку XVIII ст. в російському законодавстві вперше з'явилися норми про дуелі, в яких були прописані надзвичайно суворі міри покарання. Зокрема, за «Патентом о поединках и начинании ссор» (1716 р.) за участь у поєдинку призначалася страта. Такий підхід виявився досить дієвим. Наприклад, у петровську добу було зафіксовано лише три дуелі. Збільшення кількості поєдинків у добу Катерини II зумовило подальшу законодавчу регламентацію дуелі, результатом чого стало видання «Манифеста о поединках» (1787 р.), у якому загалом були збережені суворі покарання за участь у дуелі. Час правління Олександра I характеризувався досить поблажливим ставленням імператора до поєдинків. У добу Миколи I покарання за участь у дуелі зазвичай залежало від його рішення, що пояснювалося перевагою в Російській імперії законодавчого авторитету, який належав правителю, над законодавчою нормою. Різноманітні джерела підтверджують, що імператор прагнув з'ясувати обставини того чи того конфлікту

©Мар'єнко М., 2021

Як цитувати: Мар'єнко, М. Дуель у Російській імперії: закони та покарання. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія», вип. 59, 2021, с. 42-70, <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2021-59-03>.

In cities: Marienko, M. Dueling In The Russian Empire: Law And Punishment. The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History, no. 59, 2021, s. 42-70, <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2021-59-03>.

(In Ukrainian)

та призначити покарання відповідно до провини кожного з його учасників. Ось чому нерідко більш сурове покарання отримували навіть не дуелянти, а секунданти. Поширеною мірою покарання в цей час стали також церковні покаєння, що було цілком суголосно тенденції Нового часу, яка полягала у спрямуванні кримінальної процедури «не на тіло, а на душу» злочинця. У розділі «О поединках» «Уложения о наказаниях» (1845 р.) знайшла відображення загальноімперська тенденція до лібералізації кримінального законодавства. У роки правління Олександра II значно не змінились ані кількість поєдинків, ані ставлення правителя до їхніх учасників. У 1871 р. в одному офіційному документі був зафіксований лише натяк на імовірність радикальної зміни дуельного законодавства. Втім, невдовзі цей погляд знайшов втілення в законі 1894 р., згідно з яким відбулася легалізація поєдинків в офіцерському середовищі. У висновку йдеться про прецедентний характер дуельного законодавства в Російській імперії.

Ключові слова: *дуель, дуельне законодавство, Російська імперія.*

Одним з маловивчених аспектів історії поєдинків у Росії початку XVIII — кінця XIX ст. є проблема застосування законів про дуель, згідно з якими «конфлікти честі» протягом усього періоду, що розглядається, були заборонені. У загальних працях про дуель у Російській імперії О. Вострикова (Vostrikov 2004) та І. Рейфман (Reifman 2002), попри їхні безсумнівні переваги, цій темі не приділено достатньо уваги.

Мета статті полягає у здійсненні спроби показати характер дуельного законодавства в Росії у зазначений період. Для цього необхідно виявити та проаналізувати нормативні документи і судово-слідчі справи про поєдинки, а також інші джерела, у яких була зафіксована та чи та інформація щодо реальних чи можливих заходів покарання за дуель. У виборі дуельних кейсів перевагу було віддано маловідомим випадкам, багато з яких вперше вводяться до наукового обігу.

На початку XVIII ст. в російському законодавстві вперше з'явилися норми про дуелі (хоча зазначимо, що перші поєдинки в Росії траплялися ще в першій половині XVII ст.). Зокрема, ставлення законодавця до поєдинків було відображено одразу в кількох документах: в указі «О нечинении иноземцам никаких между собою ссор и поединков, под смертною казнию» (1702 р.), в «Уложении Шереметева» (1702 р.), в «Кратком артикуле» (1706 р.), в «Артикуле воинском» (1715 р.), в «Патенте о поединках и начинании ссор» (1716 р.) та в «Военно-морском

уставе» (1720 р.), у яких були прописані надзвичайно суворі міри покарання. У «Патенте о поединках и начинании ссор» зазначалося таке покарання для дуелянтів: «Ежели же биться начнут, и в том бою убиты и ранены будут, то как живые, так и мертвые повешены да будут» (пер. з рос. «Якщо ж розпочнуть битися й у тому бою вб'ють їх або поранять, та буде повішено й живих, і мертвих»)¹ (Patent 1830, 262-263). Утім, ми не знаємо прикладів застосування цієї норми. У добу правління Петра I було зафіксовано лише декілька поєдинків. Зокрема, у 1702 р. відбулася дуель між французом Г. де Гереном та голландським капітаном П. фон Памбурхом, для якого цей конфлікт скінчився смертельним пораненням. Петро I досить байдуже повідомляв про цей випадок Ф. Апраксину: «... господин Памбурх на пристани Нюхчи от генерал инженера Ламбера заколот до смерти, которой он сам был виною (о чем, чаю, Вам не бызъизвестно)» (пер. з рос. «...пан Памберх на пристані Нюхча генерал-інженером Ламбером заколотий до смерті, якої дістав з власної вини (про що, сподіваюся, Вам відомо)») (Pisma i bumagi 1889, 84). З французом обійшлися доволі м'яко — «... по свидетельству бывших тогда в той компании почтенных особ, признан невинным, то Государь, учинив ему за сие выговор, простил его» (пер. з рос. «... за свідченнями почесних осіб, які були тоді в тій компанії, визнаний невинним, тому Государь склав догану й вибачив йому») (Bantysh-Kamenskii 1814, 66). У 1706 р. поблизу фортеці Дубно був зафіксований ще один поєдинок за участі іноземців Г. фон Розена та К. фон Ренне, останній з яких був поранений. І. Голиков повідомляв, що цей випадок засмутив Петра I і що: «... может-быть, не миновал-бы и сей Розен казни, ежели-бы оное случилось в России; впрочем, однако-же Генерал сей из армии отправлен к городу Архангельскому, но чрез некоторое время исключен будет и из службы» (пер. з рос. «... можливо, не уникнув би й такого покарання Розен, якщо б подібне сталося в Росії, проте генерала цього надіслано до міста Архангельського, але згодом усунений буде й зі служби») (Golikov 1837, 150). У тому ж році відбулася дуель між А. де Куром та І. Петровим. Проте відомо лише «об освобождении их из под ареста и о взятии на поруки» (пер. з рос. «про визволення з-під арешту й про взяття на поруки») (Opisanie 1877, 150-151). Інших поєдинків у петровську добу зафіксовано не було, що робить цілком справедливими слова прусського дипломата Й. Г. Фоккеродта: «... Петр 1-й ни при одном своем Указе не нашел такой охотной покорности, как при запрещении поединков...» (пер. з рос. «... жодному указові Петра I не підкорялися так охоче, як забороні поєдинків...») (Fokkerodt 1874, 109-110).

¹ Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать автору статті.

Від початку доби правління Катерини II можна говорити про становлення повноцінної дуельної традиції в Російській імперії, яка характеризувалася збільшенням кількості поєдинків, появою декількох критичних висловлювань про дуель, а також початком її відображення в літературі. В цей час дуель знову опинилась у фокусі уваги законодавця. Наприклад, у «Наказі» (1767 р.), який був відображенням політико-правових поглядів імператриці та мав рекомендаційний характер, висловлювалася думка про поєдинок, яка була майже дослівно взята з праці «Про злочини і покарання» (Bekkaria 1806, 54) відомого представника доби Просвітництва Ч. Беккарія: «О поединках здесь не бесполезно повторить то, что утверждают многие, и что другие написали: что самое лучшее средство предупредить сии преступления есть наказывать наступателя, сиречь того, кто подает случай к поединку, и невиноватым объявить принужденного защищать честь свою, не давши к тому никакой причины» (пер. з рос. «Про поединки тут не зле повторити те, про що багато хто твердить і про що інші написали: найкращим способом попередити ці злочини є покарання призвідника, тобто того, хто спричиняє поєдинок, і невинним визнати змушеного захищати гідність свою, не давши жодного для цього приводу») (Nakaz 1770, 54). Утім, такий погляд не знайшов відображення в реальній судовій практиці того часу — в документах означеної доби неодноразово трапляються згадки про покарання за участь у поєдинку. Зокрема, характерні роздуми Г. Державіна про ймовірні наслідки участі як секунданта в дуелі між Окуневим² та О. Храповицьким (1777 р.), соціальне положення якого на той час було вже доволі високе: «Что делать? С одной стороны короткая приятельность препятствовала от сего посредничества отказаться, с другой соперничество против любимца главного своего начальника, к которому едва только стал входит в милость, ввергало его [у своїх «Записках» Г. Державін пише про себе в третій особі] в сильное недоумение» (пер. з рос. «Що вдіяти? З одного боку, незначна прихильність заважала від цього посередництва відмовитися, з іншого — суперництво проти улюбленця головного свого начальника, прихильність якого ледве здобув, змушувало його почуватися дуже збентеженим») (Derzhavin 1871, 541–542). Схожа інформація міститься в мемуарах І. Долгорукова. Описуючи поєдинок між Даниловим і Г. Ржевським (1785 р.), секундантом якого він був, мемуарист повідомляв, що «Тогда подобные проказы наказывались, ещё и довольно строго. Я не мог отказаться от сей услуги Ржевскому, несмотря на все опасности, потому что в близком был с ним свойстве,

² Лише прізвища вказані в тих випадках, коли ініціали невідомі.

да и жили вместе» (пер. з рос. «На той час за подібні витівки карали, до того ж доволі суворо. Я не міг відмовити Ржевському й не надати цієї послуги, навіть з огляду на всі небезпеки, адже перебували з ним у близькому свояцтві, та й жили разом») (Dolgorukov 1997, 108).

Значну роль у визначенні покарання за дуель у роки правління Катерини II відігравала близькість учасників конфліктів честі до фаворитів імператриці. Зокрема, у 1772 р. відбувся поєдинок між С. Воронцовим і Штакельбергом. Існувала така думка про значення цього випадку для першого: «Это обстоятельство должно было ещё подлить горечи в его чашу, так как на сестре Стакельберга был женат один из Орловых, пользовавшихся ещё весьма значительным влиянием при дворе» (пер. з рос. «Ця обставина мала б зробити його становище ще скрутнішим, адже чоловіком сестри Стакельберга був один з Орлових, які були ще доволі впливовими при дворі») (Ogarkov 1892, 46). Серед інших фаворитів правительки найбільш помітний слід в історії поєдинків у Російській імперії залишив Г. Потьомкін. Зокрема 1778 р. відбулася дуель між І. Горичем-Бенесевським і Кастагаровим, унаслідок якої останній загинув. У ті роки була думка, що «князь Потемкин сказал О. Кастагорову, что он ему не даст полк, ежели он не пойдет с Горичем на дуель» (пер. з рос. «князь Потьомкін сказав О. Кастагорову, що не дасть йому полк, якщо той не піде з Горичем на дуель») (Ivinskii 2018, 182). Підбиваючи підсумки поєдинку, Г. Державін зазначав, що Кастагаров «по неприятному стечению обстоятельств, за начальника своего имел поединок и был убит» (пер. з рос «через неприємний збіг обставин, через начальника свого мав поєдинок і був убитий») (Derzhavin 1834, 34). Дізнавшись про цю дуель, Катерина II в листі до Г. Потьомкіна повідомила про потребу покарання вбивці: «Буде сыщут, прикажи учинить с ним, как законы повелевают» (пер. з рос. «Як знайдуть, накажи чинити з ним відповідне до закону») (Ekaterina II 1997, 129), але князь Таврійський учинив на свій розсуд і допоміг Горичу уникнути покарання й поїхати до Польщі. Через десять років за допомогою Г. Потьомкіна І. Горич повернувся і був прийнятий на службу.

У 1785 р. відбувся резонансний поєдинок, на якому був убитий князь П. Голіцин. Його важливим наслідком була думка Катерини II про потребу регламентації конфліктів честі, поширення яких за її правління вже було доволі складно помічати. Зокрема, у листі до Г. Потьомкіна вона писала: «Я чаю, у нас нету места, которое о сем деле служба и честь смешаны и легко потерпеть могут... Я б сердечно знать желала о сем мнение Фельдмаршала Графа Румянцева, как сие дело кончить с честью. Пришло на ум, отдать на суд кавалерам

Святого Георгія с таким предписанием, чтоб честь, служба и законы равно сохраняемы были, а презусом посадить Каменского Генерал-Поручика. Но незрела мысль еще» (пер. з рос. «Гадаю, немає в нас такого місця, де б могли неупереджено розсудити цю справу, бо ж тут мова про службу й гідність, які потребують делікатності. Я б сердечно хотіла знати думку фельдмаршала графа Рум'янцева щодо того, як завершити цю справу належним чином. Спало на думку віддати на розсуд кавалерам святого Георгія з настановою, аби гідність, служба й закони були однаково шанованими, а презусом призначити генерал-поручика Каменського. Проте думка ця не цілком сформована») (Ekaterina II 1997, 80). Ще чіткіше цей задум відображено в праці П. В'яземського. Він посилається на слова О. Голіцина, який бачив записку Катерини II про трагічну дуель, і зазначає: «... она, между прочим, говорила, что поединок, хотя и преступление, не может быть судим обыкновенными уголовными законами. Тут нужно не одно правосудие, но и правота [недостаточно правосудия, нужна справедливость]» (пер. з рос. «... вона між іншим говорила, що, коли йдеться про поєдинок, не можна спиратися на звичайні карні закони, хоча мова й про злочин. Тут важливе не лише правосуддя, але й правда [замало правосуддя – потрібна справедливість]») (Viazemskii 1963, 274). Можна припустити, що саме цей поєдинок уперше й спонукав Катерину II до думки про зміну дуельного законодавства, що згодом і призвело до видання в 1787 р. «Манифеста о поединках».

За цим документом, ставилося під сумнів право дворянина на самостійний захист своєї честі. Зокрема, повторювалося положення з петровського законодавства: «никакое оскорбление (какого б ни было) чести обиженного никаким образом умалить не может, понеже обидящий наказан быть имеет» (пер. з рос. «жодна образа (яка б не була) не може применшити гідності ображеного, адже того, хто образив, буде покарано») (Manifest o poedinkakh 1830, 844). Також було запропоновано в разі образи приносити скарги і «во удовлетворении повиноватися законам, под опасением быть судиму, аки нарушителю общаго и частнаго покоя» (пер. з рос. «охоче коритися законам, пильнувати тому, кого судять, бо ж порушив він суспільний та особистий спокій») (Manifest o poedinkakh 1830, 845). Крім того, заборонялося «словом, письмом или пересылкою» (пер. з рос. «словом, листом або пересилкою») викликати на поєдинок начальника або командира (Manifest o poedinkakh 1830, 843). Показово, що «Наказ», «Жалованная грамота дворянству» і деякі інші документи свідчать про те, що дворянство є «нарицание в чести» (Omelchenko 1993, 302), однак «Манифест о поединках» відображає

зовсім інші погляди законодавця, які обмежували дворянство в праві послуговуватись у своїй поведінці принципами індивідуальної честі. За участь у дуелі «Маніфест» передбачав такі покарання: за виклик словом чи листом «судить его аки ослушника узаконения, и взыскать с него судейское безчестие, жалованье по чину того судьи, до которого места по силе учреждений разбор и решение подобных дел относится, и посадить его под стражу, дондеже заплатит» (пер. з рос. «судити його як того, хто повстав проти закону, заперечити гідність його перед судом і стягнути з нього платню за посадою того судді, який подібні справи розглядає, а потім тримати ув'язненим, допоки не заплатить») (Manifest o poedinkakh 1830, 844); за поранення, каліцтво й убивство «имать его под стражу и отослать в Уголовный суд, где судить как законы повелевают о ранах, увечье и убийстве» (пер. з рос. «ув'язнити його, віддати до Кримінального суду й чинити відповідно до законів про поранення, каліцтва й убивство») (Manifest o poedinkakh 1830, 844). Найбільш суворе покарання чекало на того, хто ставав до бар'єру вдруге чи втретє: «яко нарушителя мира и спокойствия, лиша Дворянства и чинов, сослать в Сибирь на вечное житье» (пер. з рос. «як того, хто порушив мир і спокій, позбавити дворянства й чину та назавжди послати до Сибіру») (Manifest o poedinkakh 1830, 845). Як видно, у цьому документі загалом були збережені суворі покарання за участь у дуелі. Водночас новий указ про поединки вважався найлояльнішим серед відповідних законів у Європі (Livenson 1900, 22).

На час правління Олександра I припав пік поширення дуельної традиції в Російській імперії. Її поширенню сприяли такі чинники, як «розширення простору свободи» дворян після смерті Павла I, участь російської армії на початку XIX ст. у війнах у Європі (Reifman 2002, 73-75). Зокрема, у Парижі, як зазначалося в поліцейських бюлетенях, часто відбувалися сварки, які завершувалися поединками між військовими (Réi 2017, 170-171). До вже зазначених чинників варто додати й власне зростання дворянської самосвідомості, для якої однією з характерних особливостей було «утверждение чести как основного законодателя поведения» (пер. з рос. «ствердження гідності як визначального підґрунтя поведінки») (Lotman 2011, 164). У цей час дуельне законодавство не мало жодних змін, проте через нові тенденції змінилося саме ставлення правителя до поединків. Зокрема, декабрист С. Волконський стверджував, що «... в царствование Александра Павловича дуэли, когда при оных соблюдаемы были полные правила общепринятых условий, не были преследуемы Государем, а только тогда обращали на себя взыскание, когда сие не было соблюдено, или

вызов был придишкой так называемых bretteurs; и то не преследовали таковых законом, а отсылали на Кавказ. Дуэль почиталась Государем, как горькая необходимость в условиях общественных. Преследование, как за убийство, не признавалось им, в его благородных понятиях, правильным. Эта мера взыскания не остановит обиженного. Лучший способ к устранению ононого это решение... суда чести и постановление в обязанность слепо повиноваться ононому» (пер. з рос. «... за царювання Олександра Павловича дуелі, якщо під час їх проведення було дотримано всіх загальноновизнаних правил, не засуджувалися Государем; догану ж могли дістати учасники, коли ці принципи порушувалися або дуель було спровоковано так званими bretteurs. Але й таких за законом не переслідували, а відсилали на Кавказ. Государ визнавав дуель гіркою потребою суспільного життя. Покарання, рівне призначеному за скоєне вбивство, відповідно до його шляхетних уявлень не було правильним. Такий спосіб досягнення справедливості не зупинить ображеного. Найкращим за таких обставин є рішення...суду гідності й зобов'язання неухильно дотримувалися цього рішення») (Zapiski 1901, 63-64). П. Свистунов звертав увагу на зміну думки Олександра I щодо дуелі після повернення з Європи у 1815 р.: «Известно, что по возвращении гвардии в 1815 г. стали строго взыскивать за дуэли, которые были до тех пор терпимы, и к тому же в большой моде» (пер. з рос. «Відомо, що після повернення гвардії в 1815 р. почали суворо карати за дуелі, хоча доти ставилися до них терпляче й навіть уважали модними») (По поводу zapisok 1871, 345). Судова практика справ про поєдинки визначеного періоду справді підтверджує досить поблажливе ставлення монарха до конфліктів честі, але були й винятки, коли покарання за дуель було більш суворим, ніж про це писали С. Волконський і П. Свистунов.

З тих поєдинків, про які збереглися деякі показові свідчення щодо характеру покарання за них, лише два випадки завершилися повною безкарністю дуелянтів. Після дуелі між М. Сулимою та Ф. Монахтіним (1805 р.) «... военный губернатор Васильчиков довольно сурово посматривал на обоих полковников» (пер. з рос. «... военный губернатор Васильчиков доволі суворо поглядав на обох полковників») (Butovskii 1858, 13), але, судячи з усього, цим поглядом усе й обмежилось, а М. Авдулін unik покарання за вбивство М. Шеншина (1811 р.) («даже не был судим и оставался в полку, как будто ничего не происходило») (пер. з рос. «навіть не був відданий під суд і лишався в полку, ніби нічого не відбувалося») (Sbornik biografii kavalgardov 1906, 110). Попри участь у поєдинку, М. Шеншина було поховано на Лазаревському кладовищі Олександро-Невської лаври, хоча убитих на дуелі, як і самогубців,

було заборонено ховати на кладовищах. Ба більше, усім офіцерам було наказано долучитися до поховальної процесії, а полковникові Ушакову, барону Левенвольду та Єршову від імені князя Костянтина було зроблено зауваження через те, що вони не дочекалися завершення церемонії поховання М. Шеншина (*Sbornik biografii kavalergardov* 1906, 111). Утім, таким поблажливим Олександр I був не завжди, і це стосується навіть першої половини його правління. Очевидно, імператор узагалі був схильний до того, щоб розглядати детально дуельні події, про що знали його найближчі помічники. Наприклад, у 1802 р. М. Кутузов обіцяв розібратися в обставинах поєдинків між Влодеком і Растворовським, Голціним і Давидовим, щоб «иметь счастье... всеподданейше донести» (пер. з рос. «мати за щастя... якнайвідданіше зробити донос») про них імператору (*Kutuzov* 1950, 635). У 1803 р. відбувся поєдинок між О. Кушелевим і М. Бахметьевим. Розпочався цей конфлікт ще в павлівський час, коли М. Бахметьев ударив тростю О. Кушелева. Дуель відбулася лише через шість років, про що «правительство узнало, воротили Кушелева и обоих теперь судят» (пер. з рос. «уряд дізнався, повернули Кушелева й обох тепер судять») (*Marin* 1948, 292-293). Резолюція Олександра I фіксується в справі про дуель між полковником Деляновим і ротмістром Хвостовим, яка відбулась у 1809 р. у Сумському гусарському полку. Слідство визначило покаранням для Делянова «отсечь правую руку» (пер. з рос. «відсікти правицю»), а для Хвостова — «лишить живота» (пер. з рос. «позбавити життя»), однак думка правителя була іншою: Делянова «за неумение сохранить в его команде должную дисциплину» (пер. з рос. «за невміння дотримати в його команді належну дисципліну») було позбавлено права на самостійне командування, а Хвостова розжалували до рядового (*Golodolinskii* 1902, 64). Так само розжалували в рядові М. Розена, який у 1816 р. бився на поєдинку з Ф. Уваровим (*Rozen* 1876, 71). У 1821 р. було відвернено дуель між ліфляндським маршалом Левізом і маркізом Паулуччі. Щоб цей поєдинок відбувся, Левіз був готовий поїхати в Європу, що владі вдалося з'ясувати за допомогою перлюстрації його листування. Після цього було ухвалене рішення не видавати йому закордонний паспорт. Спроби Левіза отримати бажаний документ ані в Дерпті, ані в Петербурзі не були вдалі. Граф В. Кочубей у повідомленні до графа К. Нессельроде так передавав усну розповідь правителя: «Его Императорское Величество Высочайше указал мне сообщить Вашему Сиятельству, что в случае, если бы Г. отставной Генерал-Лейтенант Левиз... обратится к Вам с домогательством о выдаче ему паспорта для проезда за границу, то Вы, милостивый Государь мой, не

изволили бы удовлетворить сему требованию его, не спрося наперед особого на то Высочайшего разрешения» (пер. з рос. «Його Імператорська Величність Вельможно дав мені розпорядження повідомити Вам, Яснішому: якщо Г. генерал-лейтенант у відставці Левіз...звернеться до Вас і вимагатиме надати йому паспорт для виїзду за кордон, то Ви, милостивий Государ мій, не повинні задовольняти це його прохання, не отримавши попередньо Вельможного дозволу на те»). Ускладнювало ситуацію ще й те, що маркіз Паулуччі мав від Олександра I особливі доручення, тому його участь у поєдинку була не просто забороненою з точки зору закону, а й небажаною особисто для імператора (GARF, f. 1165, op. 2, d. 261, л. 1-3). Істотне покарання отримав М. Доливо-Добровольський, який убив на дуелі в 1823 р. І. Емме. Його мати «имела счастье быть лично известной и пользоваться расположением покойной императрицы Марии Федоровны. По ходатайству императрицы определено было: не давать подсудимому в продолжении нескольких лет отпусков и обходить чинами» (пер. з рос. «мала щастя бути особисто відомою і користуватися розташуванням покійної імператриці Марії Федорівни. За клопотанням імператриці визначено було: не давати підсудному протягом декількох років відпусток і чинів»), однак, мабуть, це клопотання не мало належної сили й М. Добровольському призначили інше покарання. Спочатку він був «наименован в рядовые до выслуги в Сумской гусарский полк с определением церковного покаяния по распоряжению духовного начальства» (пер. з рос. «визначений в рядові до вислуги в Сумський гусарський полк з призначенням церковного покаяння за розпорядженням духовної влади»), але через півтора місяця «был вновь причислен к полку; по Высочайшему помилованию ему возвращены чины и определено заключение в крепость на 3 месяца» (пер. з рос. «його було знову включено до полку; за Вельможним помилуванням повернуто чин і визначено ув'язнення у фортеці на 3 місяці») (Burskii 1912, 134–136). У тому ж 1823 р. за вбивство Гедеонова на дуелі було покарано В. Пусловського. Спочатку він був змушений деякий час перебувати в монастирі, після чого його перевели до іншого полку. Показово, що за два роки дворянство Віленської губернії обрало В. Пусловського губернським предводителем дворянства, однак він так і не був затверджений на цю посаду: «Помешали дуэль с Гедеоновым и известные правительству его эмансипационные взгляды» (пер. з рос. «Завадили дуель з Гедеоновим і відомі урядові його емансиповані настрої») (Sbornik biografii kavalergardov 1906, 379-380). Найтяжче покарання за весь час правління Олександра I отримав В. Казакевич, який в 1812 р. убив на дуелі свого командира М. Закревського і втратив

після цього свій чин і дворянське звання, а також був направлений на довічне заслання на каторжну працю. За свідченням П. Цехановецького, таке серйозне покарання пояснювалось умовами воєнного часу, коли керівництво стало більш суворо ставитися до поєдинків (Tsekhanovetskii 1886, 104). Зокрема, Количев за дуель з Ольшевським майже три роки перебував у попередньому ув'язненні в Свеаборгській фортеці, а князь Друцькой-Соколинський за таку саму провину майже рік провів у тому ж місці й був звільнений лише завдяки клопотанню свого начальника, але без права на подальше «производство» і нагороду (Tsekhanovetskii 1886, 104).

Більш неоднозначним періодом в історії поєдинків у Російській імперії стала доба правління Миколи I, який не приховував вкрай негативного ставлення до дуелей (зокрема, відомі його слова «Я ненавижу дуэли; это — варварство; на мой взгляд, в них нет ничего рыцарского») (пер. з рос. «Я ненавижу дуелі, це варварство; як на мене, у них немає нічого лицарського») (Pushkin 1928, 185). Водночас у розділі «О поединках» «Уложения о наказаниях» (1845 р.) знайшла відображення загальноімперська тенденція до лібералізації кримінального законодавства (Ruzhitskaia 2015, 262). Покарання за участь у дуелі часто залежало від рішення імператора. Зазвичай дуелянтам призначалося максимально сурове покарання за участь у поєдинку. Втім, коли та чи та справа потрапляла в руки правителя, то той змінював встановлене законом покарання на свій розсуд. Це була важлива особливість російського законодавства, яка полягала в тому, що законодавчий авторитет (він належав імператору) був вище законодавчої норми (Kliuchevskii 1989, 203). Судово-слідчі справи та інші джерела свідчать про те, що Микола I прагнув з'ясувати обставини того чи того конфлікту і призначити покарання відповідно до провини кожного з його учасників. Ось чому нерідко більш суворе покарання отримували навіть не дуелянти, а секунданти. Зокрема, надзвичайно жорстоке покарання отримав корнет Алі-Гассан за дуель, у якій суперниками були поручик Зинов'єв і корнет Кошкін, якого було вбито на поєдинку (1840-ві рр.). Показово, що за конфірмацією імператора той, хто вбив свого товариша по службі, залишився зовсім безкарним, одного із секундантів на місяць ув'язнили у фортеці, а от другому секунданту, Алі-Гассану, було призначене таке покарання: «... по лишению всех прав состояния сослать на двадцать лет в каторжную работу в сибирские рудники» (пер. з рос. «... позбавити всіх прав на статки й вислати на двадцять років для каторжних робіт на сибірські рудники») (Markov 1999, 234). Така сувора міра була мотивована тим, що Алі-Гассан, по-перше, посварив майбутніх дуелянтів, а по-друге, як секундант, зробив все залежне від

нього для того, щоб завадити примиренню Кошкіна та Зинов'єва. У 1842 р. на поєдинку проти Ерасі був убитий Меллер-Закомельський. Цікаво, що й у цій історії вбивця фактично залишився безкарним, лише був відправлений на 8 місяців на покаєння до монастиря. Це зумовлювалося тим, що Ерасі був змушений прийняти виклик Меллер-Закомельського. Зате Нікітіну, одному із секундантив, було призначено чотиримісячне ув'язнення у фортеці, а Мамонтов, який сприяв проведенню поєдинку, був розжалуваний у солдати й переведений в інший полк (Duel Erasi 1908).

У 1842 р. на дуелі проти князя В. Яшвіля вбито князя М. Долгорукова. В. Яшвіля було засуджено, однак власноручна конфірмація імператора вказувала на досить м'яке покарання: «в рядовые до отличной против неприятеля выслуги» (пер. з рос. «в рядові до відмінної проти ворога вислуги»). Водночас Микола I зробив зауваження полковнику Герсдорфу, який був свідком сварки між М. Долгоруковим і В. Яшвілем: «... должно было не пренебрегать происшедшим за обедом, призвать к себе обоих ссорившихся офицеров, и требовать по званию своему немедленного примирения, тем более, что всё дело было столь ничтожно, что более походило на ребячьи шалости, чем на поступки благородных офицеров; когда же присутствуют при этом старшие офицеры, их долг, неприличный не терпеть, и не медля прекращать, предвидя последствия» (пер. з рос. «... не слід було нехтувати тим, що сталося під час обіду, потрібно було викликати до себе обох офіцерів, які сварилися, і вимагати за званням своїм негайного примирення, а особливо якщо зважити, що вся справа була незначна й більш нагадувала дитячі витівки, аніж вчинки шляхетних офіцерів. Коли ж за таких обставин присутні старші офіцери, їхній обов'язок – не терпіти й негайно припиняти все, знаючи про наслідки») (Russkie ugovolnye protsessy 1868, 42-43).

Не зовсім звичайні були обставини поєдинку між курляндськими дворянами Ю. Клейстом і І. Сакеном, який відбувся в 1843 р. Ю. Клейст був убитий, а в його кишені знайшли записку, у якій він повідомляв своїм родичам, що закінчив життя самогубством. Цей документ був складений для того, щоб інших учасників поєдинку не було покарано. У самій записці були такі слова: «Дабы вы, любезные мои, оставшиеся по мне родственники, не сомневались более на счёт моего исчезания, я сим признаюсь вам, что безотрадная жизнь заставляет меня искать свою смерть посредством самоубийства; Бог моим молитвам, взять меня к себе, не внимал, почему я сам себе причиняю смерть. Прощайте. Ваш Юлиус Клейст» (пер. з рос. «Аби ви, дорогі мої родичі, що лишилися по мені, не сумнівалися більше щодо мого зникнення, я сим зізнаюся вам, що безрадісне життя змушує мене шукати своєї смерті в

самогубстві; Бог не слухав моїх молитов і не хотів забрати мене, тому я вчиняю смерть сам собі. Прощайте. Ваш Юліус Клейст») (Russkie ugovolnyue protsessy 1867, 45-46). Слідство за цією справою відбувалося не дуже швидко, оскільки І. Сакен втік до Лондона. Згодом він розкається й просив у імператора дозвіл повернутися. Микола I погоджувався на його повернення лише за умови, що І. Сакена буде засуджено як утікача й убивцю. У той же час секунданти отримали шестимісячне утримання в казематах, звідки вони прагнули якнайшвидше вийти, подавши клопотання про відпустку на один місяць для того, щоб владнати господарські справи через наближення Іванова дня. Очевидно, що вони сподівалися на те, що після відпустки їм дозволять не повертатись у каземати (GARF, f. 109, op. 183, d. 159, л. 17-48). Для І. Сакена справа завершилась порівняно позитивно: було вирішено його «... не лишая дворянства, но сняв... крест, отправитъ рядовым на Кавказ до выслуги в сражениях против неприятеля» (пер. з рос. «... не позбавляти дворянства, але зняти... хрест, надіслати рядовим на Кавказ до выслуги в боях із супротивником») (Russkie ugovolnyue protsessy 1867, 53-57).

У 1849 р. за вбивство на дуелі Ф. Унгерн-Штернберга засудили його суперника Д. Бреверна, а також секунданти Г. Унгерн-Штернберга та Л. Оф-Менара. Микола I погодився з вердиктом Державної ради в цій справі, і Д. Бреверн був ув'язнений у ревельському вишгородському замку на три роки, а секунданти — на один рік. Однак через п'ять місяців усіх учасників події було звільнено за наказом правителя (Russkie ugovolnyue protsessy 1866, 584-588).

Одразу дві дуельні справи розглядались у 1850 р. За вбивство на дуелі корнета Ланевського-Волка поміщика А. Пржигодського Сенат засудив до ув'язнення у фортеці на три роки. Однак убивця подав особисте клопотання про заміну визначеного покарання на службу рядовим у діючій армії, яке було прийняте Миколою I (GARF, f. 109, op. 80, d. 89, л. 1-4). Дещо іншими були обставини поєдинку між поміщиками О. Шишковим і С. Шелашниковим, другого з яких було поранено. Спочатку О. Шишкова вирішили тримати у фортеці протягом одного року, а С. Шелашникова — протягом трьох місяців, але потім з огляду на молодий вік дуелянтів («все женихи»), було прийняте клопотання про прощення всіх учасників поєдинку «с строгим им внушением быть впредь осмотрительнее в своих действиях» (пер. з рос. «із суворою їм пересторогою бути надалі обачнішими у своїх вчинках»), а рукою Миколи I була зроблена примітка олівцем: «... шатається праздными в этих летах стыдно и неприлично; прощу ежели служат или определяться на службу» (пер. з рос. «... залишатися без діла в такому віці соромно й

непристойно; вибачу, якщо служать або стануть на службу») (GARF, f. 109, op. 190, d. 219, л. 1-5).

Наступного 1851 р. також розбиралися дві дуельні події. Поєдинку між графом О. Гендриковим і бароном Е. Розеном передувала серйозна образа, що вчинили брати Гендрикови, які через конфлікт, що виник між ними, повеліли своїм слугам насильно тягнути Е. Розена до табору. За свідченнями, останній тоді вигукнув ображено: «Я убью обоих Гендриковых, или пускай они меня убьют, жить после такой обиды я не хочу, — если меня убьют напишите моему отцу, что я умер за честь и на поле чести. Я просил отца не выпускать меня в кавалергарды, здесь дядя мой дрался с Уваровым, видно уже судьба наша такая. Но Гендриковым я этого не прошу, пускай они меня убьют, но им обоим не остаться живыми» (пер. з рос. «Я вб'ю обох Гендрікових, або нехай вони мене вб'ють, жити після такої образи я не хочу. Якщо мене буде вбито, напишіть моєму батькові, що я помер за гідність і на полі гідності. Я просив батька не випускати мене в кавалергарди, тут дядько мій бився з Уваровим, певне, така наша доля. Але Гендріковим я цього не дарую, хай вони мене вб'ють, але їм обом живими не лишитися»). Автакому він був стані, засвідченнями тих, хто тоді перебував поруч з ним: «Он плакал и задыхался. Невозможно описать ужасное положение, в котором он тогда находился; это было состояние самого глубокого отчаяния и бешенства, которое выражалось перерывистыми, бессвязными речами, между потоками слез, и слезы эти лились как то сами, не изменяя выражения лица» (пер. з рос. «Він плакав, йому не вистачало дихання. Неможливо описати його тодішнє жакливе становище; це були найглибші відчай і гнів, утілені в переривчастих, нескладних фразях, у сльозах, що текли якось ніби окремо, не змінюючи виразу обличчя») (GARF, f. 678, op. 1, d. 1115, л. 19-20). Незабаром відбулася дуель, і О. Гендрикова було вбито. Е. Розен був «разжалован в рядовые впредь до отличной выслуги, с определением в Отдельный Кавказский корпус» (пер. з рос. «розжалуваний у рядові знову до відмінної вислуги, з призначенням в Окремий Кавказький корпус»), секундантав й усіх, хто мав стосунок до дуелі, перевели до інших полків (Sbornik biografii kavalergardov 1908, 161, 176, 184).

У миколаївську добу разом з покараннями за поєдинки частим засобом впливу на їх учасників стали й церковні покаяння, статус яких правознавці XIX ст. визначали як «дисциплінарні заходи». На думку спеціалістів, виправданість використання церковних покаянь у кримінальному провадженні була доволі сумнівною. Зокрема, М. Таганцев уважав, що «... постановка вопроса о церковном покаянии

в нашом законє являється несостоятельною, возлагає на судебную власть функции ей не свойственные, обращая высокий принцип покаяния в простую формальность, и внося в дело веры и совести внешнее принуждение, противоречащее самой природе церковного общения» (пер. з рос. «... порушення питання про церковне покаєння в нашому законі є свідченням нереалізованості, адже покладає на судову владу функції їй не властиві, перетворює високий принцип покаєння на звичайну формальність і поєднує віру й сумління із зовнішнім примусом, що суперечить самій сутності церковного спілкування») (Tagantsev 1882, 28). Схожу думку висловлював М. Суворов: «... церковные меры становятся под авторитет нецерковной принудительной силы; действия, которые должны бы были вытекать из внутренних мотивов, принимают характер официально-вынужденных действий, рассматривающихся как необходимое зло, которое нужно отбыть *volens-nolens*, для избежания большего зла, причём вопрос о действительном душевном расположении лица, проходящего покаяние, рассматривается как излишний» (пер. з рос. «церковні заходи підпадають під авторитет нецерковної примусової сили; дії, які мали б мотивуватися внутрішньою сутністю людини, набувають офіційно-вимушеного характеру, що сприймається як потрібне зло, яке слід відбути *volens-nolens*, аби уникнути зла більшого. До того ж питання про істинний душевний стан особи, що кається, сприймається як не варте уваги») (Suvorov 1876, 16). Хай там що, але використання церковного покаєння як міри впливу на дуелянтів демонструвало те, що вбивство мало розглядатися не лише як правопорушення, а і як вчинок, який стосується духовної основи людини. Це було цілком суголосним тенденції Нового часу, яка полягала у спрямуванні кримінальної процедури «не на тіло, а на душу» злочинця (Fuko 2016, 23).

Не менш значущими в миколаївський час були й міри щодо запобігання поєдинкам. Співробітники вищого органу політичної поліції, який з'явився в 1826 р., — Третього відділення — докладно й не завжди безуспішно досліджували обставини переддуельних ситуацій, і в деяких випадках завдяки їхній активності виходило запобігти черговій дуелі. Зокрема, саме завдяки цьому в 1834 р. було зірвано поєдинок між І. Нелідовим і Гвоздьовим (завдяки відрядженню другого до іншого міста) (GARF, f. 109, op. 9, d. 96, л. 5). Цей випадок зовсім не поодинокий.

У роки правління Олександра II значно не змінилися ані кількість поєдинків, ані ставлення правителя до їх учасників. У 1860 р. Н. Набоков у листі до Д. Набокова, майбутнього міністра юстиції, повідомляв про хід конфлікту його сина Федора з бароном Корфом, одруженим з дочкою Н. Набокова. Корф поширював компромітовні

чутки про свою дружину, які родина Набокових не змогла залишити без відповіді, тим більше — зважаючи на безпідставність цих підозр. Н. Набоков просив заступитися за свого сина, який убив Корфа («...чтобы его никуда не отправляли, а выдержали бы под арестом») (пер. з рос. «щоб його нікуди не відправляли, а тримали б під арештом»), про що Н. Набоков дізнався незадовго до надсилання листа, оскільки повідомляє про це в постскрипті, а також висловлював побоювання за секунданта, іншого свого сина, Михайла («...конечно арестованного, и не на короткое время, чрез что должен лишиться места») (пер. з рос. «звичайно, заарештованого, і не на короткий термін, через що повинен втратити посаду») (GARF, f. 109, op. 3a, d. 2760, л. 1-3).

Співробітники Третього відділення й надалі намагалися запобігати поєдинкам. Зокрема, у 1867 р. була відвернена дуель між графом В. Буксгевденом і графом Е. Цукатто. Усі учасники призначеного поєдинку зібрались у готелі, «куда для воспрепятствования дуэли немедленно были командированы полицейский и жандармские офицеры» (пер. з рос. «куди для запобігання дуелі негайно були відряджені поліцейський і жандармські офіцери») (GARF, f. 109, op. 3a, d. 2783, л. 1). Однак такі спроби не завжди завершувалися вдало. У 1857 р. на ім'я керівника Третього відділення О. Тимашева надійшов анонімний лист такого змісту: «Александр Егорович! Передаю Вам известие, не как донощик, но как христианин, желающий, ежели Провидению будет угодно, спасти ближнего. В лейб-гвардии гусарском полку между офицером Козловым и Корсаковым предположена дуэль, 12 числа, т. е. завтра утром в Колпине. Корсакова в настоящее время в Петербурге нет; но он 12 числа утром должен приехать из Москвы и будет встречен Козловым с тем, чтобы стреляться. Вот все, что случайным образом я узнал, и передаю Вам как христианин, не имея никаких других видов, кроме спасения от гибели ближнего. Ежели найдете нужным — примите Ваши меры и не сомневайтесь в справедливости всего, что пишу. Дуэль эта может только не состояться потому, ежели Корсаков найдет какой-либо предлог отклонить ее, в противном де случае, она неизбежна» (пер. з рос. «Олександре Егоровичу! Несу Вам звістку не як донощик, але як христианин, який прагне, якщо Провидінню буде завгодно, урятувати ближнього. У лейб-гвардії гусарському полку між офіцером Козловим і Корсаковим, імовірно, відбудеться дуель – 12 числа, тобто завтра вранці, в Колпині. Корсаков наразі не в Петербурзі, але 12 числа вранці він повинен приїхати з Москви. Його зустрічатиме Козлов, аби стрілятися. Ось усе, про що випадково я дізнався й повідомляю Вам як христианин і не маю на увазі нічого, крім порятунку ближнього від

загибелі. Якщо вважатимете за потрібне, уживте належних заходів і не піддавайте сумніву справедливість написаного. Дуель ця може не відбутися, тільки якщо Корсаков знайде який-небудь привід скасувати її, а інакше вона неминуча» (Gosudarstvenniy arhiv Rossiyskooy Federatsii (GARF, f. 109, op. 197, d. 150). А втім, дуель між Козловим і Корсаковим відбулася — щоправда, у інший час і в іншому місці. Обоє суперників було переведено до інших полків, однак Корсакова за два тижні перевели на колишнє місце служби (GARF, f. 109, op. 197, d. 150).

У 1856 р. засудили за дуель двох 19-річних студентів Московського університету барона Ховена та Ексе. Вочевидь, через молодий вік суперників Олександр II вирішив, «не предавая их суду, выдержать обоих под арестом в течение месяца» (пер. з рос. «не віддавати під суд і місяць тримати під арештом обох») (GARF, f. 109, op. 196, d. 168, л. 18-19). Барона Ховена відправили у фортецю Динамінде, а Ексе подав клопотання щодо зміни ув'язнення у фортеці на місяць домашнього арешту через хворобу. Варто зазначити, що в одному з наступних документів Ховен і Ексе визначені як «бывшие студенты» (пер. з рос. «колишні студенти») (GARF, f. 109, op. 196, d. 168, л. 27).

Показовою є історія дуелі між поручиком Д. Певцовим і корнетом Біельським, якого було вбито на поединку (1860 р.). Княгиня Гагаріна, мати одного із секундантаів, клопотала про помилування свого сина через підготовку селянської реформи й потреби його присутності в маєтку. Водночас її аргументація свідчила про належний рівень освіченості про останні поединки, що, вочевидь, натякає на її близькість до високопоставлених діячів. Зокрема, вона писала: «В 1848 г. штабс-капитан Бреверн вызвал на поединок и убил Эстляндского помещика барона Унгерн-Штернберга, за что по решению суда 1 октября 1849 г. он и секунданты были заключены в крепость: первый на 3 года, последние на 1 год, но в декабре того же года все они Всемилостивейше прощены. В 1858 г. титулярный советник князь Кудашев был вызван на дуэль помещиком Абазою, который от полученной раны умер. Кудашев был приговорен к 3-х летнему заключению в крепости, но этот срок Всемилостивейше сокращен на половину, а потом, в марте 1860 г., повелено зачисленное время содержать его в домашнем аресте в срок заключения в крепости. Секунданты же были подвергнуты кратковременному аресту» (пер. з рос. «У 1848 році штабс-капітан Бреверн викликав на поединок і вбив естляндського поміщика, барона Унгерн-Штернберга, через що за рішенням суду 1 жовтня 1849 р. його й секундантаів було кинуто до фортеці: першого на 3 роки, інших на 1 рік, але в грудні того ж року всіх їх було Всемилостиво прощено.

У 1858 р. титулярного радника князя Кудашева викликав на дуель поміщик Абаз, який від отриманої рани помер. Кудашева засудили до трирічного ув'язнення у фортеці, але цей термін Всемилоливо було скорочено наполовину, а потім, у березні 1860 р., наказано зарахований час утримувати його під домашнім арештом за термін ув'язнення у фортеці. Секунданти ж відбули короткочасний арешт») (GARF, f. 109, op. 200, d. 229). Результатом цього клопотання для Гагаріна стала заміна тримісячного ув'язнення в тюрмі на рік домашнього арешту. Певцову через кілька місяців утримання в Шліссельбурзькій фортеці Олександром II було дароване прощення (GARF, f. 109, op. 200, d. 229).

Лише один документ доби правління Олександра II фіксує певні тенденції щодо зміни усталеного правового статусу дуелі, які позначилися ще тоді, коли на практиці продовжувалися переслідування за поєдинки. Зокрема 1871 р. у справі про запобігання дуелі між полковниками Косичем і Шафонським є така рекомендація, надіслана з Третього відділення начальника губерньського жандармського управління: «По существующим узаконениям, участвующие в поединке и свидетели (секунданты) подлежат определенному законом взысканию, смотря по последствиям дуэли и предшествовавшим ей причинам; между тем воззрения по этому предмету изменились в последнее время и повторились случаи, когда правительствующие власти, особенно Военное Начальство, зная о предстоящем поединке, не только не предупреждало его, но передавало сделанные лицами воинского звания вызовы суждению офицерских судов, а последние неоднократно разрешали поединки и участвующие в них стороны не подвергались никакому взысканию. В виду изменившегося таким образом взгляда, предлагаю Вашему Превосходительству, по поручению Господина Шефа Жандармов, руководствоваться следующим: по получению Вами сведений о вызове на поединок вследствие личной обиды, ссоры, оскорбления или вообще вследствие нарушения общепринятых понятий о чести, не принимать мер к предупреждению дуэли, но следить за ходом ея и о всех обстоятельствах оной доносить Господину Шефу или мне, без замедления. Если же Вы удостоверитесь, что вызов сделан из мести или буйства неблагонамеренной личности, что поводом к вызову будет не защита чести, а злой умысел или вообще какие-либо низкие побуждения, то в таких случаях Вам следует руководствоваться инструкциями и относящимися до сего общими законоположениями» (пер. з рос. «За наявними законами учасники дуелі й свідки (секунданти) підлягають певному покаранню, визначеному залежно від наслідків дуелі й причинам, що їй передували. Але думки щодо цього змінилися

й останнім часом повторювалися випадки, коли головуюча влада, особливо Військове начальство, знаючи про майбутній поєдинок, не тільки не попереджала його, але й передавала зроблені військовими виклики на розгляд офіцерським судам. Останні ж неодноразово дозволяли поєдинки, а їхніх учасників не було жодним чином покарано. З огляду на таку ситуацію пропоную Вашій Високоповажності за дорученням Пана Шефа Жандармів мати на меті таке: після отримання Вами відомостей про виклик на поєдинок через особисту зневагу, сварку, образу чи взагалі через порушення узвичаєних понять про гідність не вживати заходів щодо попередження дуелі, але стежити за її перебігом і про всі обставини доповідати Панові Шефу або мені, до того ж негайно. Якщо ж Ви переконаєтеся, що виклик зроблено через помсту або буяння нешляхетної людини, що приводом до виклику буде не захист гідності, а підступний умисел чи й взагалі будь-які негідні наміри, то в таких випадках Вам слід керуватись інструкціями й відповідними законами щодо цього» (GARF, f. 109, op. 211, d. 105, л. 22). Очевидно, такий погляд на дуель мав саме рекомендаційний характер і на практиці ще не використовувався. Наприклад, у 1879 р. О. Обрескова було засуджено на два з чвертю роки ув'язнення у фортеці за вбивство на дуелі В. Вишневського (Rummel' 1887, 193). Проте таку думку про поєдинок варто вважати початком роздумів про радикальну зміну дуельного законодавства, яке остаточно оформилось у 1894 р. Згідно з «Правилами о разбирательстве ссор, случающихся в офицерской среде» (1894 р.), право розглядати «конфлікти честі» в офіцерському середовищі та в тій чи тій ситуації призначати поєдинок стало належати Суду товариства офіцерів (Pravila 1898, 259-260). Цей документ не був узгоджений з «Уложением о наказаниях» 1885 р., дія якого поширювалась і на військовослужбовців. Отже, дуель продовжувала залишатись злочином, але насправді поєдинки в офіцерському середовищі припинили переслідувати за законом (хоча сама судово-слідча процедура зберігалась). Варто зазначити, що нова дуельна постанова спричинила появу додаткових конфліктів між військовими та цивільними особами через різне ставлення законодавця до поєдинків за їх участю³.

Отже, з 1702 р. по 1894 р. (а для цивільних осіб — до 1917 р.) дуелі в Росії були заборонені, хоча кожен новий указ щодо «конфліктів честі» був значно лояльнішим за попередні. Численні судово-слідчі справи про поєдинки й інші джерела показують, що, попри на постійну загрозу суворих заходів за дуель, насправді учасники поєдинків практично ніколи не отримували покарання, яке передбачалось законом за це

³ Детальніше про наслідки зміни дуельного законодавства 1894 р. див. (Marienko 2019).

правопорушення. Водночас було би неправильно говорити і про повну безкарність за участь у дуелі. Найчастіше «суддею» в питаннях про дуель був імператор, який на основі рішення суду виносив власний вердикт щодо подальшої долі дуелянтів. Дані про покарання за поєдинки дають змогу говорити про прецедентний характер дуельного законодавства в Російській імперії XVIII–XIX ст.

Список джерел та літератури / List of sources and literature

Bantysh-Kamenskii, D. N. *Istoricheskoe sobranie spisikov Kavaleram chetyrekh rossiiskikh imperatorskikh ordenov*. Moskva, 1814. (In Russian)

Бантьш-Каменский, Д. Н. *Историческое собрание списков Кавалерам четырех российских императорских орденов*. Москва, 1814.

Bekkaria, Ch. *O prestupleniiah i nakazaniiah*. Sankt-Peterburg, 1806. (In Russian)

Беккариа, Ч. *О преступлениях и наказаниях*. Санкт-Петербург, 1806.

Burskii, I. D. *Istoriia 8-go Gusarskogo Lubenskogo polka*. Odessa, 1912. (In Russian)

Бурский, И. Д. *История 8-го Гусарского Лубенского полка*. Одесса, 1912.

Butovskii, I. G. *Feldmarshal kniaz' Kutuzov pri kontse i nachale svoego boevogo poprishcha: Pervaia voina imperatora Aleksandra I s Napoleonom I v 1805 g.* Sankt-Peterburg, 1858. (In Russian)

Бутовский, И. Г. *Фельдмаршал князь Кутузов при конце и начале своего боевого поприща: Первая война императора Александра I с Наполеоном I в 1805 г.* Санкт-Петербург, 1858.

Derzhavin, G. R. *Ob'iasneniia na sochineniia Derzhavina, im samim diktovannye rodnoi ego plemiannitse, Elisavete Nikolaevne L'vovoi, v 1809 g., izdannye F. P. L'vovym v chetyrekh chastiakh*. Sankt-Peterburg, 1834. (In Russian)

Державин, Г. Р. *Объяснения на сочинения Державина, им самим диктованные родной его племяннице, Елисавете Николаевне Львовой, в 1809 г., изданные Ф. П. Львовым в четырех частях*. Санкт-Петербург, 1834.

Derzhavin, G. R. *Zapiski. Sochineniia Derzhavina s ob'iasnitelnymi primechaniiami Ia. Grotta. T. 6*. Sankt-Peterburg, 1871. (In Russian)

Державин, Г. Р. *Записки. Сочинения Державина с объяснительными примечаниями Я. Грота. Т. 6.* Санкт-Петербург, 1871.

Dolgorukov, I. M. *Kapishche moego serdtsa.* Moskva, 1997. (In Russian)
Долгоруков, И. М. *Капище моего сердца.* Москва, 1997.

Duel Erasi s Mellerom-Zakomel'skim (Iz vospominanii starogo gusara). *Russkaia starina*, no. 134, 1908, s. 598-603. (In Russian)

Дуэль Эраси с Меллером-Закомельским (Из воспоминаний старого гусара). *Русская старина*, № 134, 1908, с. 598-603.

Ekaterina II i G. A. Potemkin. *Lichnaia perepiska (1769–1791).* Moskva, 1997. (In Russian)

Екатерина II и Г. А. Потемкин. *Личная переписка (1769–1791).* Москва, 1997.

Fokkerodt, I. G. *Rossia pri Petre Velikom.* Moskva, 1874. (In Russian)
Фоккеродт, И. Г. *Россия при Петре Великом.* Москва, 1874.

Fuko, M. *Nadzirat' i nakazyvat': Rozhdenie tiur'my.* Moskva, 2016. (In Russian)
Фуко, М. *Надзирать и наказывать: Рождение тюрьмы.* Москва, 2016.

Golikov, I. I. *Deianiia Petra Velikogo, mudrogo preobrazitelia Rossii. T. 3.* Moskva, 1837. (In Russian)

Голиков, И. И. *Деяния Петра Великого, мудрого преобразителя России. Т. 3.* Москва, 1837.

Golodolinskii, P. *Istoriia 3-go dragunskogo Sumskogo polka. Ch. 2.* Moskva, 1902. (In Russian)

Голодолинский, П. *История 3-го драгунского Сумского полка. Ч. 2.* Москва, 1902.

Gosudarstvennyii arkhiv Rossiiskoi Federatsii (GARF), f. 109, op. 200, d. 229. Delo o dueli mezhdru kornetom baronom Biel'skim i poruchikom Pevtsovym, 36 l. (In Russian)

Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. 109, оп. 200, д. 229. Дело о дуэли между корнетом бароном Биельским и поручиком Певцовым, 36 л.

GARF, f. 109, op. 183, d. 159. Delo o dueli mezhdu kurlyandskimi dvoryanami: Kleystom i Sakenom, 52 l. (In Russian)

ГАРФ, ф. 109, оп. 183, д. 159. Дело о дуэли между курляндскими дворянами: Клейстом и Сакеном, 52 л.

GARF, f. 109, op. 197, d. 150. Delo o dueli mezhdu poruchikami Korsakovym i Kozlovym pri uchastii poruchika Zagriazhskogo i praporschika kniazia Viazemskogo, 15 l. (In Russian)

ГАРФ, ф. 109, оп. 197, д. 150. Дело о дуэли между поручиками Корсаковым и Козловым при участии поручика Загряжского и прапорщика князя Вяземского, 15 л.

GARF, f. 109, op. 190, d. 219. Delo o dueli pomeschikov Orenburgskoi gubernii Shelashnikova i Shishkova, 15 l. (In Russian)

ГАРФ, ф. 109, оп. 190, д. 219. Дело о дуэли помещиков Оренбургской губернии Шелашникова и Шишкова, 15 л.

GARF, f. 109, op. 211, d. 105. Delo o preduprezhdenii dueli mezhdu polkovnikami Kosichem i Shafronskim. Tut zhe rasporiazhenie o nepresledovanii poedinkov v sluchayah lichnoi obidy, ssor, oskorbleniia chesti i t. p., 27 l. (In Russian)

ГАРФ, ф. 109, оп. 211, д. 105. Дело о предупреждении дуэли между полковниками Косичем и Шафронским. Тут же распоряжение о непреследовании поединков в случаях личной обиды, ссор, оскорбления чести и т. п., 27 л.

GARF, f. 109, op. 196, d. 168. Delo o studentakh Moskovskogo universiteta barone Khovene i Ékse, imevshikh mezhdu soboi duél v Mitave, 27 l. (In Russian)

ГАРФ, ф. 109, оп. 196, д. 168. Дело о студентах Московского университета бароне Ховене и Эксе, имевших между собой дуэль в Митаве, 27 л.

GARF, f. 109, op. 9, d. 96. O buinykh postupkakh otstavnogo poruchika Ivana Nelidova i o vyzove im na duél praporshchika Malorossiiskogo Kirasirskogo polka Gvozdeva, 35 l. (In Russian)

ГАРФ, ф. 109, оп. 9, д. 96. О буйных поступках отставного поручика Ивана Нелидова и о вызове им на дуэль прапорщика Малороссийского Кирасирского полка Гвоздева, 35 л.

GARF, f. 1165, op. 2, d. 261. Perepiska ministra vnutrennikh del s ministrom inostrannykh del i Peterburgskim voennym gubernatorom ob otkaže v vydache zagranichnogo pasporta Lifliandskomu landmarshalu general-leitenantu Levizu za namerenie vyzvat' na duél markiza Pauluchchi, 5 l. (In Russian)

ГАРФ, ф. 1165, оп. 2, д. 261. Переписка министра внутренних дел с министром иностранных дел и Петербургским военным губернатором об отказе в выдаче заграничного паспорта Лифляндскому ландмаршалу генерал-лейтенанту Левизу за намерение вызвать на дуэль маркиза Паулуччи, 5 л.

GARF, f. 109, op. 80, d. 89. Po prosbe pomeschika Adama Przhigodskogo, prigovorennoho za ubivstvo na duéli pomeschika Lanevskogo-Volka k vyderzhaniuu tri goda kreposti o zhelanii ego prosluzhit' onoe vremia riadovym v deistvuiushchei armii, 5 l. (In Russian)

ГАРФ, ф. 109, оп. 80, д. 89. По просьбе помещика Адама Пржигодского, приговоренного за убийство на дуэли помещика Ланевского-Волка к выдержанию три года крепости о желании его прослужить оное время рядовым в действующей армии, 5 л.

GARF, f. 109, op. 3a, d. 2760. Vypiska iz pisma Nabokova N. iz s. Niknian, Pskovskoi gubernii Nabokovu D. N. v Peterburg s prosboi soobschit' o rezul'tatakh duéli ego syna Nabokova F. s baronom Korfom, zhenivshimsia na ego docheri i rasprostraniavshim komprometiruiushchie eë slukhi, i vypiska iz pis'ma Nabokova D. N. Glebovu v Parizh ob étom zhe, 7 l. (In Russian)

ГАРФ, ф. 109, оп. 3а, д. 2760. Выписка из письма Набокова Н. из с. Никнян, Псковской губернии Набокову Д. Н. в Петербург с просьбой сообщить о результатах дуэли его сына Набокова Ф. с бароном Корфом, женившимся на его дочери и распространявшим компрометирующие её слухи, и выписка из письма Набокова Д. Н. Глебову в Париж об этом же, 7 л.

GARF, f. 109, op. 3a, d. 2783. Zapiska i otnoshenie peterburgskomu ober-politsmeisteru o komandirovanii zhandarmov na mesto sbora lits, namerevavshisias uchastvovat' v duéli mezhdru grafom Buksgevdenom V. P. i grafom Tsukatto E. M. i o peredache etogo dela v sudebnye instantsii, 11 l. (In Russian)

ГАРФ, ф. 109, оп. 3а, д. 2783. Записка и отношение петербургскому обер-полицмейстеру о командировании жандармов на место сбора лиц, намеревавшихся участвовать в дуэли между графом Буксгевденом В. П. и графом Цукатто Е. М. и о передаче этого дела в судебные инстанции, 11 л.

GARF, f. 678, op. 1, d. 1115. Zapiska neustanovlennogo litsa i predpisanie velikogo kniazia Aleksandra Nikolaevicha komandiru gvardeiskogo kavaleriiskogo rezervnogo korpusa po delu barona Rozena, ubivshego na duéli grafa Gendrikova, 32 l. (In Russian)

ГАРФ, ф. 678, оп. 1, д. 1115. Записка неустановленного лица и предписание великого князя Александра Николаевича командиру гвардейского кавалерийского резервного корпуса по делу барона Розена, убившего на дуэли графа Гендрикова, 32 л.

Ivinskii, A. Iz épistol'iarnogo naslediia M. N. Murav'eva: Pis'ma 1778 goda k ottsu (po materialam OPI GIM). *Novoe literaturnoe obozrenie [New Literary Observer]*, no. 154, 2018, s. 171-191. (In Russian)

Ивинский, А. Из эпистолярного наследия М. Н. Муравьева: Письма 1778 года к отцу (по материалам ОПИ ГИМ). *Новое литературное обозрение*, № 154, 2018, с. 171-191.

Kliuchevskii, V. O. Kurs russkoi istorii. Ch. 5. V: *Sochineniia v 9 t.* T. 5. Moskva, 1989. (In Russian)

Ключевский, В. О. Курс русской истории. Ч. 5. В: *Сочинения в 9 т.* Т. 5. Москва, 1989.

Kutuzov M. I. *Sbornik dokumentov i materialov*, t. 1. Moskva, 1950. (In Russian)

Кутузов М. И. *Сборник документов и материалов*, т. 1. Москва, 1950.

Livenson. *Poedinok v zakonodatel'stve i nauke.* Sankt-Peterburg, 1900. (In Russian)

Ливенсон. *Поединок в законодательстве и науке.* Санкт-Петербург, 1900. Lotman, Yu. M. *Besedy o russkoi kul'ture: Byt i traditsii russkogo dvorianstva (XVIII – nachalo XIX veka).* Sankt-Peterburg, 2011. (In Russian)

Лотман, Ю. М. *Беседы о русской культуре: Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века).* Санкт-Петербург, 2011.

Manifest o poedinkakh. V: *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii*. Sobr. 1-e. T. 22. Sankt-Peterburg, 1830, s. 839-846. (In Russian)

Манифест о поединках. В: *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 1-е. Т. 22. Санкт-Петербург, 1830, с. 839-846.

Marienko, N. Yu. Pravila o razbiratelstve ssor, sluchaiushchikhsia v ofiterskoi srede: znachenie i posledstviia izmeneniia duél'nogo zakonodatel'stva. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriiia "Istoriia" [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History]*, вып. 56, 2019, s. 78-88. (In Russian)

Марьенко, Н. Ю. Правила о разбирательстве ссор, случающихся в офицерской среде: значение и последствия изменения дуэльного законодательства. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 56, 2019, с. 78-88.

Marin, S. N. *Polnoe sobranie sochinenii*. Moskva, 1948. (In Russian)

Марин, С. Н. *Полное собрание сочинений*. Москва, 1948.

Markov, A. L. Poedinki v russkoi armii. V: *Novyi chasovoi. Russkii voenno-istoricheskii zhurnal*, 1999, s. 231-239. (In Russian)

Марков, А. Л. Поединки в русской армии. В: *Новый часовой. Русский военно-исторический журнал*, 1999, с. 231-239.

Nakaz ee imperatorskogo velichestva Ekateriny Vtoroi, samoderzhitsy vserossiiskoi, dannyi Komissii o sochinenii proekta Novogo ulozheniia, s prinaldlezhashchimi k tomu prilozheniiami. Sankt-Peterburg, 1770. (In Russian)

Наказ ее императорского величества Екатерины Второй, самодержицы всероссийской, данный Комиссии о сочинении проекта Нового уложения, с принадлежащими к тому приложениями. Санкт-Петербург, 1770.

Ogarkov, V. V. *Vorontsovy, ikh zhizn i obshchestvennaia deiatel'nost'*. Sankt-Peterburg, 1892. (In Russian)

Огарков, В. В. *Воронцовы, их жизнь и общественная деятельность*. Санкт-Петербург, 1892.

Omelchenko, O. A. «*Zakonnaia monarhiia*» *Ekateriny Vtoroi: Prosveshchennyi absolutizm v Rossii*. Moskva, 1993. (In Russian)

Омельченко, О. А. «*Законная монархия*» *Екатерины Второй: Просвещенный абсолютизм в России*. Москва, 1993.

Opisanie del Arhiva Morskogo Ministerstva. Za vremia s poloviny XVII do nachala XIX stoletia, t. 1. Sankt-Peterburg, 1877. (In Russian)

Описание дел Архива Морского Министерства. За время с половины XVII до начала XIX столетия, т. 1. Санкт-Петербург, 1877.

Patent o poedinkakh i nachinanii ssor. V: *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii*. Sobr. 1-e. T. 5. Sankt-Peterburg, 1830, s. 260-264. (In Russian)

Патент о поединках и начинании ссор. В: *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 1-е. Т. 5. Санкт-Петербург, 1830, с. 260-264.

Pisma i bumagi imperatora Petra Velikogo, t. 2. Sankt-Peterburg, 1889. (In Russian)

Письма и бумаги императора Петра Великого, т. 2. Санкт-Петербург, 1889.

Po povodu zapisok I. D. Iakushkina i stat'i o nikh P. N. Svistunova: v) Otpoved' P. N. Svistunova. *Russkii arhiv*, no. 2, 1871, s. 345. (In Russian)

По поводу записок И. Д. Якушкина и статьи о них П. Н. Свистунова: в) Отповедь П. Н. Свистунова. *Русский архив*, № 2, 1871, с. 345.

Pravila o razbiratelstve ssor, sluchaiushchihsia v ofitserской srede. V: *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii*. Sobr. 3-e. T. 14. Sankt-Peterburg, 1898, s. 258-260. (In Russian)

Правила о разбирательстве ссор, случающихся в офицерской среде. В: *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 3-е. Т. 14. Санкт-Петербург, 1898, с. 258-260.

Pushkin, A. S. *Pisma. T. 2. 1826-1830*. Moskva-Leningrad, 1928. (In Russian)

Пушкин, А. С. *Письма. Т. 2. 1826-1830*. Москва-Ленинград, 1928.

Réi, M.-P. 1814. *Tsar' v Parizhe*. Moskva, 2017. (In Russian)

Рэй, М.-П. 1814. *Царь в Париже*. Москва, 2017.

Reifman, I. *Ritualizovannaia agressiia: Duél v russkoi kul'ture i literature*. Moskva, 2002. (In Russian)

Рейфман, И. *Ритуализованная агрессия: Дуэль в русской культуре и литературе*. Москва, 2002.

Rozen, A. E. *Oчерk famil'noi istorii baronov fon Rozen*. Sankt-Peterburg, 1876. (In Russian)

Розен, А. Е. *Очерк фамильной истории баронов фон Розен*. Санкт-Петербург, 1876.

Rummel', V. V. *Rodoslovnyi sbornik russkikh dvorianskikh familii*, t. 2. Sankt-Peterburg, 1887. (In Russian)

Руммель, В. В. *Родословный сборник русских дворянских фамилий*, т. 2. Санкт-Петербург, 1887.

Russkie ugovolnye protsessy, t. 1. Sankt-Peterburg, 1866. (In Russian)

Русские уголовные процессы, т. 1. Санкт-Петербург, 1866.

Russkie ugovolnye protsessy, t. 2. Sankt-Peterburg, 1867. (In Russian)

Русские уголовные процессы, т. 2. Санкт-Петербург, 1867.

Russkie ugovolnye protsessy, t. 4. Sankt-Peterburg, 1868. (In Russian)

Русские уголовные процессы, т. 4. Санкт-Петербург, 1868.

Ruzhitskaia, I. V. *Zakonodatel'naia deiatel'nost' v tsarstvovanie imperatora Nikolaia I*. Moskva-Sankt-Peterburg, 2015. (In Russian)

Ружицкая, И. В. *Законодательная деятельность в царствование императора Николая I*. Москва-Санкт-Петербург, 2015.

Sbornik biografii kavalergardov, kn. 3 (1801-1826). Sankt-Peterburg, 1906. (In Russian)

Сборник биографий кавалергардов, кн. 3 (1801-1826). Санкт-Петербург, 1906.

Sbornik biografii kavalergardov, kn. 4 (1826-1908). Sankt-Peterburg, 1908. (In Russian)

Сборник биографий кавалергардов, кн. 4 (1826-1908). Санкт-Петербург, 1908.

Suvorov, N. S. *O tserkovnykh nakazaniiah*. Sankt-Peterburg, 1876. (In Russian)
Суворов, Н. С. *О церковных наказаниях*. Санкт-Петербург, 1876.

Tagantsev, N. S. *Karatel'naia deiatel'nost' gosudarstva i ee granitsy*. Sankt-Peterburg, 1882. (In Russian)

Таганцев, Н. С. *Карательная деятельность государства и ее границы*. Санкт-Петербург, 1882.

Tsekhonovetskii, V. P. *Istoriya 18-go Dragunskogo Klyastitskogo polka*. Varshava, 1886. (In Russian)

Цехановецкий, В. П. *История 18-го Драгунского Клястицкого полка*. Варшава, 1886.

Viazemskii, P. A. *Zapisnyie knizhki*. Moskva, 1963. (In Russian)
Вяземский, П. А. *Записные книжки*. Москва, 1963.

Vostrikov, A. *Kniga o russkoy dueli*. Sankt-Peterburg, 2004. (In Russian)
Востриков, А. *Книга о русской дуэли*. Санкт-Петербург, 2004.

Zapiski Sergeia Grigor'evicha Volkonskogo (dekabrista). Sankt-Peterburg, 1901. (In Russian)

Записки Сергея Григорьевича Волконского (декабриста). Санкт-Петербург, 1901.

Mykyta Marienko

Master of History, PhD student

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: nikita.marienko77@gmail.com

ORCID: 0000-0003-4299-4165

DUELING IN THE RUSSIAN EMPIRE: LAW AND PUNISHMENT

The first anti-dueling norms, setting forth draconian penalties for offenders, appeared in Russian law at the beginning of the 18th century.

In particular, according to the “Patent on Dueling and Starting Quarrels” (1716), participation in a duel was punished by death. This approach proved to be quite effective – only three duels were recorded in the Petrine era. The increase in their frequency in the days of Catherine II led to further regulatory efforts, which resulted in the publication of a “Manifesto on Duels” (1787). It mostly retained harsh penalties for engaging in duels. The reign of Alexander I was generally characterized by a rather lenient attitude towards this practice on the part of the emperor, although there were cases of prosecution. In the era of Nicholas I, the punishment for participating in a duel usually depended on the sovereign’s decision, because of the precedence of legal authority (which belonged to the ruler) over legal norm in the Russian Empire. Various sources confirm that the emperor generally sought to clarify the circumstances of each particular conflict and to mete out sanction according to the fault of each participant. That is why it was often not even the duelists, but the seconds who were treated with more severity. Church penitence also became a common form of punishment at this time, which was in complete agreement with the modern-era trend of aiming the criminal procedure “not at the body, but at the soul” of the offender. The section “On Duels” in the “Regulation on Punishments” (1845) reflected the general tendency towards the liberalization of criminal law in the empire. During the reign of Alexander II, neither the incidence of duels nor the monarch’s attitude to their participants changed significantly. In 1871, only one official document barely hinted at the possibility of radical change in dueling legislation. However, this view soon found expression in the law of 1894, which legalized duels in officer circles. In conclusion, the author discusses the precedent-based nature of dueling legislation in the Russian Empire.

Keywords: *duel, dueling legislation, Russian Empire.*

*Стаття надійшла до редакції 30.05.2021.
Стаття затверджена до друку 29.06.2021.*